

Ф.Г. Туранли

**ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТЮРКСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
ПРО КОЗАЦЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.**

З-поміж численних тюркських свідчень з історії козацької України заслуговують окремого розгляду ті, що містять відомості про обставини формування політичного та військового союзу Війська Запорізького з Кримським ханством. У них говориться, що “після завершення громадянської війни та сходження на трон Московського царства Міхаїла [Фьодоровіча] Романова діяльність запорозьких козаків обмежувалася нападами на південні плацдарми територіальних володінь Османської імперії”¹. Далі підкреслюється, що під час правління гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного діяльність запорозького козацтва була повністю спрямована проти тюрків, що спричинило козацько-тюркські війни і призвело до посилення ролі українського козацтва². Це знайшло підтвердження низкою серйозних нападів під командуванням П.Сагайдачного. Перший з них був проти ердельських³ магнатів, другий похід був здійснений до Килбуруна у 1612 році⁴. У зв’язку з цим нападом козаків, тюрки направили свою флотилію до турецької фортеці Очаків, яку атакували козацькі морські сили, захопивши 6 (шість) тюркських вантажних кораблів та декілька козацьких чайок⁵.

За даними тюрксько-османських джерел⁶ найпотужнішим морським походом українських козаків був синопський, здійснений у серпні 1614 року. Саме після цієї події тюркські літописці XVII ст., зокрема Катіб Челебі та Мустафа Наїма вказали на особливе значення козацького фактора на Чорному морі⁶. Автори зазначали, що турецьке місто Синоп захопили запорозькі козаки, а його населення було страчене, дітей взяли у полон, саме місто підпалили. Згадується також і про те, що козаки повернулися додому з великою здобиччю⁷. У зв’язку з цією подією оборонець Дунайського регіону та Чорного моря Ібрагім-паша отримав наказ встановити контроль за переходами через Дніпро, щоб затримати супротивника; коли козаки повертались додому, на своєму шляху вони зіткнулися з татарським військом, і між ними стався запеклий бій, в якому козаки зазнали поразки, втратили здобич і намагалися врятувати хоча б своє життя. Козаки, яким

вдалося втекти, були схоплені воїнами Ібрагіма-паші та відповідним чином покарані, а 20 полонених за вказівкою паші 5 жовтня 1614 року доставили до Стамбула⁸.

Ці поодинокі відомості тюрксько-османських джерел дозволяють стверджувати про суттєве посилення військової діяльності українських козаків на морі і, як наслідок, активізацію козацького руху, особливо в районі лиману Очаків-Килбурун⁹, який мав стратегічне значення для здійснення морських походів до кримських та південних берегів Чорного моря¹⁰. У цьому зв'язку вартий уваги й інший факт. Весною 1615 року козацька флотилія з 80 чайок здійснила похід до м. Стамбула, в результаті якого було сплюндровано передмістя, а навколишні околиці спалені. Султан¹¹ віддав наказ перешкодити наступу цієї козацької флотилії, але наступ уже відбувся. Турецька флотилія слідувала за флотилією козаків аж до гирла Дунаю, де й відбувся запеклий морський бій, що завершився поразкою турків, а командувач турецькою флотилією потрапив у полон до козаків¹².

Обмірковуючи причини козацько-тюркотатарського зближення, не можна оминати ще один факт, який фігурує в османських джерелах. 29 квітня 1621 року турецька армія під командуванням самого султана Османа II¹³ вирушила в похід для участі в Хотинській війні, яка теж закінчилася поразкою для Туреччини. Це призвело до того, що в різних областях імперії почали вибухати повстання, зокрема у Стамбулі. До того ж, саме тоді розпочалася ірансько-турецька війна¹⁴.

Зазначимо, що повстання перекинулись і на Кримське ханство, що разом з іншими чинниками спонукало владу до пошуків політичного союзу із Запорозькими козаками. Треба враховувати, що однією з причин масових повстань татар була несправедлива страта хана Мегмеда Гірая II¹⁵, якого не врятував навіть його статус. У відповідь сини страченого хана Са'дет і Мурад Гіраї організували повстання населення в Кримському ханстві на знак протесту проти дій Високої Порти. Намагання ханських царевичів виявилися невдалими, отож зазнавши поразки вони почали налаштовувати зв'язки з українськими козаками та ногайськими татарами¹⁶, що були у підпорядкуванні московського царя¹⁷ і разом з донськими козаками забезпечували підтримку кавказькій політиці Москви¹⁸. В такий спосіб сини хана¹⁹ намагалися шляхом пошуку союзу із запорозькими та донськими козаками перешкодити цій політиці. Започаткований у цих умовах козацько-кримськотатарський політичний союз дістав подальше зміцнення під час правління онука Мегмеда Гірая II¹⁹ – Мегмеда Гірая III²⁰.

Джерела засвідчують, що Кримське ханство в часи правління султана Ахмеда I²¹ брало активну участь у війні з Австрією та Іраном. За виявлення героїзму у вказаній війні хан Газі Гірай²² був удостоєний звання "Sâhib-üs Seyf"²³, а рід його, відповідним чином, отримав певні привілеї, зокре-

ма недоторканість. Коли хан Ахмед I²⁴ помер, представники його родини (ширіни, мансури, сюдживіти) оголосили його сина Токтамиша Гірая²⁵ кримським ханом. Але в султанському палаці було прийнято інше рішення – ханом був призначений брат Газі Гірая²⁶ – Селамет Гірай I²⁷, а нащадки хана Газі Гірая²⁸, Мехмед Гірай III²⁹ та Шагін Гірай, були призначені відповідно на посади калгая³⁰ та нураддіна³¹.

Новий етап у розвитку військової співпраці та політичного союзу Кримського ханства із Військом Запорозьким припадає на період 1623–1624 рр., коли він досяг свого найвищого рівня. Свідченням цього стало здійснення Військом Запорозьким 14 червня 1623 року нападу на південні береги Чорного моря, а 28 червня були здійснені напади на кримські береги під османським володінням. На початку липня 1623 року козаки здійснили морський похід до турецького міста Трабзона і зруйнували це місто, а потім підійшли зовсім близько до Стамбула³².

Важливо відзначити, що в той час, коли загострилась суперечка між ханським і османським урядами, активізувалась діяльність керманича ногайських татар³³ Кантемира, в результаті якої: 1) намітилось зменшення кількості нападів запорозьких козаків на територію Богданської країни³⁴; 2) проявилась в якості альтернативної сили супротив харизматичних лідерів Кримського ханства активність Мехмеда Гірая III³⁵ та Шагіна Гірая³⁶, яких не задовольняла позиція Високої Порти щодо призначення правителів Кримського ханства; 3) за відвагу в Хотинській війні³⁷ Кантемир був призначений оборонцем Дніпровського регіону, що позначилось негативно на взаєминах між кримськими татарами та запорозькими козаками.

До цього варто додати, що битва, яка відбулася між військами Шагіна Гірая та Кантемира на березі Дунаю, завершилася програшем царевича. Незважаючи на цю поразку, Шагін Гірай продовжував спільно з козаками здійснювати військові напади, зокрема на Кафу, під час перебування там Кантемира, але не зміг досягти успіху.

Офіційні документи османського уряду засвідчують, що такий перебіг подій суперечив його політичним принципам, зокрема правовим нормам статусу Кримського ханства, встановленого ще за часів правління султана Мехмеда Фатіха / Здобувача³⁸. Тому османський уряд спробував розв'язати цю проблему, звільнивши з посади Мехмеда Гірая III³⁹ (брата Шагіна Гірая) та призначивши на ханський трон Джанібєка Гірая.⁴⁰ Після цього обидва брати, намагаючись посилити опір діяльності османського уряду, стали шукати можливостей для налагодження політичного союзу татар з українськими козаками. Новопризначений правитель⁴¹ Кримського ханства не зміг протистояти тиску з боку Шагіна Гірая, підсиленого підтримкою з боку запорозьких козаків, а тому османському уряду довелося визнати владу хана Мегмеда Гірая III⁴², який відкрито виступив за підтримку зазначеного вище союзу, що тривав до 1628 року. Відтепер, коли

союзники спромоглися встановити спільний контроль над Кримським ханством, зокрема після того як козаки вкотре вступили в Кафу, було введено так званий “козацький податок”, який став тяжким соціальним тягарем для населення⁴³.

На основі аналізу тюркських джерел стає очевидним, що внаслідок посилення політичного союзу між козаками та татарами морські походи козаків стали частішими та інтенсивнішими. Наприклад, у 1623 році Стамбул вкотре зазнав нападу козацької флотилії, а у червні 1624 року козаки на 150 (сто п’ятдесят) чайках знову атакували південні береги Чорного моря, дійшли аж до укріплень на Босфорській протоці і зруйнували та спалили багато торговельних об’єктів. Зазначимо, що в ті часи військова потуга запорозьких козаків була добре відома у Стамбулі. Як зауважує сучасний турецький історик Юджель Озтюрк⁴⁴, наступний морський похід на 300 (триста) чайках, у кількості 5 (п’ять) тис. козаків, був здійснений 1625 року під командуванням Олексія Сафрана, який сплюндрував бережжя від м. Трабзона до м. Сіноп, але в результаті запеклої битви з турецькою флотилією козацькі морські сили зазнали поразки та повернулись. Ці відомості турецьких джерел відзначаються і українськими істориками⁴⁵. У цей період Військо Запорозьке справді відзначалося достатньо потужною військовою міццю для ведення морських битв, доказом цього є те, що південні береги (тобто турецькі володіння) Чорного моря від Трабзона до Синопа часто потерпали від атак козацьких флотилій, причому з руйнівними наслідками для відповідних міст.

В результаті організованої в 1625 році контратаки турецьких військово-морських сил під командуванням Реджепа-паші козацька флотилія зазнала поразки⁴⁵. Однак, незважаючи на неуспіх, козацькі флотилії не припиняли морські походи і в наступні роки. Це спонукало османський уряд доручити керівникові Дніпровської оборони Муртазу-паші та командувачу турецьким флотом Хасану-паші посилити оборону і шукати нових союзників.

Як свідчать джерела⁴⁶, 9 вересня 1630 року між Османською державою та Річчю Посполитою був укладений договір, що складався з 7 статей. Його головним предметом було розв’язання “козацького питання”, тобто встановлення контролю над важливими об’єктами, штабами запорозьких козаків у районі Дніпра і, зокрема, на його островах, в тому числі на Хортиці. Передбачалося призначення гетьмана запорозьких козаків польською стороною⁴⁷. За умовами цього договору мало відбутися звільнення з польського полону калгая Іслама Гірая⁴⁸ та припинення нападів на Річ Посполиту з боку кримських і ногайських⁴⁹ татар⁵⁰.

Розгляд джерельних свідчень про козацько-кримськотатарський військовий союз дає підстави для висновку про те, що, незважаючи на певну фрагментарність відомостей, вони проливають світло, з одного боку, на підвищення ролі Війська Запорізького на південних землях України та

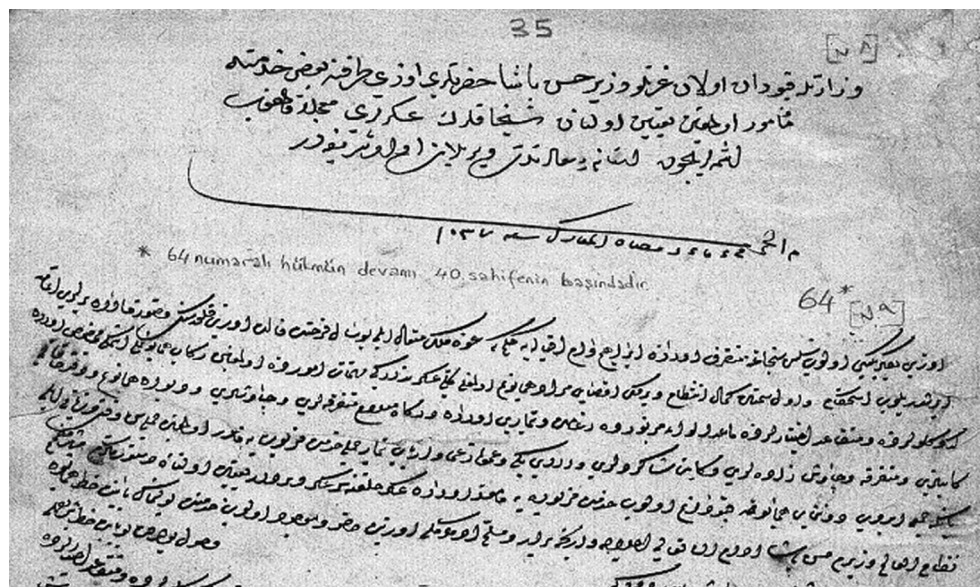
Чорноморському побережжі, а з другого боку, про те, що Османська держава була змушена рахуватися з козацькою присутністю в цьому регіоні. Встановленню козацько-кримськотатарського політичного союзу сприяла й боротьба за трон, зокрема, суперечки між ханським і османським урядами. Спільний контроль над Кримським ханством і встановлення “козацького податку”, пошук османським урядом шляхів вирішення посталої проблеми, пов’язаної з морськими нападами козаків, і ногайсько-татарський фактор у розв’язанні цього питання свідчать про невпинне зростання ролі українського козацтва у першій половині XVII ст.

Суттєву джерельну цінність для повнішого осягнення проблеми, пов’язаної з політичним союзом між запорозькими козаками та кримськими татарами, який супроводжувався зростанням напруженості в стосунках між Бахчисараєм та Стамбулом, тривалими козацькими морськими війнами з Османською імперією у 1614–1628 рр., із спорудженням оборонних об’єктів Високою Портою мають інші документи Османського архіву. Зокрема, це “Наказ⁵¹ суддям Слістре⁵², Нігболу⁵³, Відня⁵⁴”, написаний 6 червня 1627 року, в якому повідомляється про те, що планується будівництво фортеці в районі “Доган Кечіді” (“Doğan Geçidi”) на Дніпрі. Для надання допомоги в цьому будівництві були відряджені армія та посадовці областей Слістре⁵⁵, Нігболу⁵⁶, Відня⁵⁷. Відповідний наказ був надісланий суддям з метою забезпечення організованої передислокації війська до місця його призначення.

В іншому документі⁵⁸, що називається “Наказ судді Аккерману”⁵⁹ (дата написання цього документа – 6 червня 1627 р.), говориться, що Дніпровський головнокомандувач⁶⁰ підготував чимало будівельних матеріалів з дерева для будівництва фортеці в районі Татрбунари⁶¹. Але у зв’язку із звільненням з посади, яку він займав, ці матеріали були відправлені до фортеці Аккерману⁶². Коли про це стало відомо, з Центру⁶³ був надісланий наказ судді Аккерману та посадовцю, відповідальному за доставку, переправити вказані матеріали до Дніпра для ремонту фортеці “Оз’ю”⁶⁴.

Заслугують уваги відомості, зафіксовані в “Наказі Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші”⁶⁵ (дата написання цього документа не вказана⁶⁶). Його текст (фрагмент: факсиміле оригіналу, транскрипція, адаптований текст сучасною турецькою мовою додаються) засвідчує, що “У зв’язку з укладанням союзу⁶⁷ між кримськими татарами та запорозькими козаками османський уряд застосовував нагальні заходи, спрямовані на здійснення походу проти цього союзу. В цьому контексті підготовка та забезпечення ремонтних робіт у фортеці “Оз’ю”⁶⁸ були одними з найважливіших заходів. З Центру⁶⁹ був надісланий наказ Дніпровському головнокомандувачу Ібрагім-бею⁷⁰ про те, що він повинен був перебувати у стані постійної готовності та, коли прибуде візир Хасан-паша з своєю флотилією, об’єднатися з ним”.

ФАКСИМІЛЕ ОРИГІНАЛУ ТЕКСТА



ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ТЕКСТУ

1 – Özü Beylerbeyisi olup Silistre Sancağı'na mutasarrıf olan İbrâhim dâme ikbâlehûya hüküm ki,

Avn – 1 Melik – i müte'âl ile bu sâl – i ferhunde – fâlde Özü Kal'ası'nun kusûr kalan yirleri itmâma

2 – irişdürülüp istihkâm ve ol semtlere kemâl – i intizâm virmek aksâ – yı murâd – 1 hümayûnum olmağla küllî asker tedârîki mühimmât – 1 umûrdan olmağın, Rikâb – 1 Hümayûnum'la eşmeğe mahsûs olan

3 – gediklülerden ve mütekâ'id ihtiyârlardan mâ'adâ livâ – 1 mezbûrda ze'âmet ve tîmârî olan Dergâh – 1 Mu'allâm müteferrikaları ve çavuşları ve Di-van – 1 Hümayûnum ve Defter – i Hâkânî

4 – kâtipleri ve müteferrika ve çavuş zâdeleri ve kâtib şâkirdleri ve alaybe-yi ve umûmen zü'emâ ve erbâb – 1 timâr cümle hıdmet – i mezbûreye me'mûr olmağın, cümlesin vakt ü zamânî ile

5 – yanuna cem'idüp Donanma – yı Hümayûnum'a kapudânım olup hıdmet – i mezbûreye me'mûr olan asker halkına serasker ü serdâr ta'yin olunan düstûr – 1 mükerrrem, müşîr – i mufahham,

6 – nizâmü'l-âlem vezîrüm Hasan Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehû varınca yarar u müsellah âdemlerünle Özü'de hâzır u mevcûd olup hıdmetde bulunman bâbında hatt – 1 hümayûn – 1

7 – sa 'âdet – makrûnumla fermân – 1 şerîfüm sâdır olmuştur. Buyurdum ki,...

АДАПТАЦІЯ ТЕКСТУ СУЧАСНОЮ ТУРЕЦЬКОЮ МОВОЮ

1 – Özü Beylerbeyisi olup Silistre Sancağı'na mutasarrıf olan talihi parlak İbrâhim'e hüküm ki,

Sonsuz Tanrı'nın izni ile bu uğurlu senede Özü Kalesi'nin eksik kalan yerleri

2 – tamamlanıp sağlam [laştırılması] ve o semtlere eksiksiz bir düzen verilmesi en büyük arzumdur. Çok asker toplanması en önemli iştir. Yüce katımla birlikte sefere çıkan

3 – yedeklerden ve emekliye çıkmış ihtiyârlardan başka livâ – ı mezbûrda ze'âmet ve tîmârı olan Dergâh – ı Mu'allâm müteferrikaları ve çavuşları ve Divan – ı Hümâyûnum ve Defter – ı Hâkânî

4 – kâtipleri ve müteferrika ve çavuş oğulları ve kâtib çırakları ve alaybeyi ve genel olarak zeamet ve timârlı bütün adı geçen hizmet sahiplerine memur oldun. Hepsini zamanında

5 – yanına toplayarak Yüce Donanmam'ın kapdanı ol. Bahsedilen hizmete görevlendirilen asker halkına serasker ve serdâr olarak atanan kılavuzu kanun olan, yüksek mareşal,

6 – dünya nizamı [nın kollayıcısı], vezirim Hasan Paşa (Allah gücünü daim kılsın), varınca yararlı ve silahlı adamlarınla Özü'de hâzır olup hizmette bulunman hakkında,

7 – mutluluk kaynağı hatt – ı hümâyûnum ile yüce emrim gerçekleşmiştir. Buyurdum ki,...

Доречними виявилися відомості з “Наказу⁷¹ судьям міст Кафи⁷², Судак⁷³, Тамані⁷⁴” від 30 червня 1628 р., в якому говориться про те, що “Незважаючи на своє офіційне звільнення із займаних ними посад Мехмед і Шагін Гіраїв⁷⁵, два брати, не визнали такого рішення⁷⁶, а тому обрали для себе шлях боротьби проти Османської держави, яка ухвалила як своє остаточне рішення повністю позбутися цих братів-повстанців. З цією метою було направлено морську флотилію під командуванням Хасана-паші. З центрального османського штабу управління були надіслані накази відповідним регіональним представникам, щоб ті забезпечували дотримання народом Криму політичного курсу Високої Порти”⁷⁷.

Підсумовуючи розгляд архівних та інших свідчень щодо козацько-кримськотатарського союзу, можна констатувати зростаючу роль козацького війська в обороні південних кордонів України, з потугою якого були змушена рахуватися центральна влада Османської держави і ухвалити ряд рішень, спрямованих на захист своїх інтересів. Серед цих заходів можна виокремити мобілізацію та передислокацію сухопутної армії з балканських країн до місця її призначення – Південної України; спрямування до Дніпра додаткових морських військових сил; спорудження нових укріплень оборонного значення. У цьому зв'язку важливе геополітичне значення мало формування політичного союзу між запорозькими козаками та кримськими татарами, який був спрямований проти політики Османської імперії.

ПРИМІТКИ

¹ Наказ Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 65 / [80]; Наказ судді Аккерману. Дата написання документу: 6 червня 1627 року. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 4 / [5]; Наказ суддям міст Кафи, Судака, Тамані. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 101 / [119]; Наказ до суддів Слістре, Нігболу, Відня. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 2 / [3].

² *Öztürk, Yücel*. Özüden Tunaya: Kozaklar (укр. м. “Козаки: від Дніпра до Дунаю”). – 1. – İstanbul, 2004 “Yeditepe Yayınevi”. – 1. Baskı. – S. 341–342. – 488 s. +1 (мапа).

³ Erdel (т. м.) – західна територія сучасної Румунії, також частина території Угорського королівства.

⁴ Kılburun (т. м.) : це словосполучення складається з двох слів: “kıl”, що означає “волося”, та “burun” – “ніс”; назва фортеці (споруджено тюрками у XV ст.), яка розташувалась у кінці півострова “у вигляді довгого гострого носа, схожого на волосся” (укр. м. “Кинбурнська коса”); північно-західна частина Кинбурнського півострова, що між Дніпро-Бугським лиманом і Чорним морем.

⁵ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 342.

⁶ Див.: прим. 1.

⁷ Ibidem. – S. 343.

⁸ Ibidem. – S. 342.

⁹ Щодо цього перебігу подій, пов’язаних з морським походом на м. Синоп та його наслідками, див.: *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 343–344.

¹⁰ Див.: прим. 4.

¹¹ Йдеться про султана Агмеда I (роки правління: 1603–1617).

¹² *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 347.

¹³ Роки правління: 1618–1622.

¹⁴ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 367.

¹⁵ Роки правління: 1577–1584.

¹⁶ Ногайці, ногайські татари – ця назва частини татар походить від імені одного з авторитетних правителів часів Золотої орди (1270–1299) – Ногая Бея. Називались відповідні татари ногайцями через те, що мешкали вони в області, населення якої складалось з тюркських етносів кипчацького походження і підпо-

рядковувалось вищезазначеному правителю. Вони були представниками семи гілок вказаного етносу: 1) ширін; 2) арин; 3) кипчак; 4) аргун; 5) алчин; 6) катай і 7) мангут. Ці етноси відомі в історії під назвою “єдісан” (т. м. Yedispan – це слово означає у прямому перекладі “Єдність або схожість семи”, тобто мається на увазі спільність семи вказаних етносів). Перші чотири роди на чолі з ширінським, переселились у XV–XVI ст. на чи “верхню” територію Криму (очевидно, йдеться про Кримське ханство – Ф.Т.), решта ж вела кочовий спосіб життя в долині Нижнього Іділя (т. м. Aşağı İdil – йдеться про річку Дон). Велика кількість ногайців мешкають в східній частині басейну р. Волги. Східні ногайці відомі головним чином під назвою “мангути”, яка вживається як синонім для позначення “ногайців”. Також є ногайці, що проживають на Кавказі (налічується 75 тис.), в Криму та в Добруджі. У 1557–1558 рр. ногайський народ поділявся на дві групи: 1) Малий ногайський народ (т. м. “Küçük Nogay ulusu”), який підпорядкувався кримському володареві; 2) Великий ногайський народ (т. м. “Büyük Nogay ulusu”) – це велика частина ногайського населення, що мешкало у східній частині басейна р. Іділь. Від середини XVII ст. вони перестали існувати як окремий народ (*Bozkurt, Fuat. Türklerin Dili* (Мова тюрків). – 2. bsk. – Ankara: Kültür Bakanlığı (Міністерство культури), 2002. – С. 579–580. – 744 с.)

¹⁷ Йдеться про царя Міхаїла Фьодоровича Романова (роки правління: 1613–1645).

¹⁸ Див.: прим. 17.

¹⁹ Див. прим. 15.

²⁰ Роки правління: 1622/ 1623–1628.

²¹ Роки правління: 1603–1617.

²² Роки правління: 1596–1607, 2-ге правління.

²³ *Sâhib-üs Seyf* (осм. м.) – це словосполучення у перекладі українською мовою означає “володар меча” та є особливим титулом, що надавався за героїзм, проявлений у боях.

²⁴ Див.: прим. 22.

²⁵ Роки правління: 1607/1608–1609.

²⁶ Див.: прим. 22.

²⁷ Роки правління: 1698–1610.

²⁸ Див.: прим. 22.

²⁹ Див.: прим. 20.

³⁰ Кожний кримський хан призначав собі калгая, тобто заступника. Кипчацько-тюркською мовою *قالغاي* “к а л г а й” (к. м.) означає “залишитися”. Перед військовим походом хан залишав у Криму замість себе калгая. За даними кримських історичних джерел термін “к а л г а й” уперше з’явився під час правління хана Менглі Гірая. Хан мав брати участь у поході разом з османською армією. Беї [командири] звернулись до нього з запитанням: “Кого ж залишиш ти замість себе?” Він відповів кипчацько-тюркською мовою: “Мій син Мегмед Гірай буде к а л г а є м” – “Oğlum Mehmed Giray Kalgay” (кт. м.). Також див.: Öztürk, Y. – *Op.cit.* – S. 368–369.

³¹ Кровний спадкоємець, що головує у малих місцевих судах, а також очолює в походах малі військові корпуси. Також див.: Öztürk, Y. – *Op.cit.* – S. 368–369.

³² Öztürk, Y. – *Op.cit.* – S. 376–377.

³³ Див.: прим. 16.

³⁴ Сучасна Молдова.

³⁵ Див.: прим. 20.

³⁶ Див.: прим. 31.

³⁷ Див.: прим. 13.

³⁸ Роки правління: 1451–1481, 2-ге правління.

³⁹ Див.: прим. 20.

⁴⁰ Роки правління: 1610–1623; 1627/1628–1635, 2-ге правління.

⁴¹ Див.: прим. 40.

⁴² Див.: прим. 20.

⁴³ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 380–383.

⁴⁴ Ibidem. – S. 384–409.

⁴⁵ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків / Пер. рос. І.І. Сварника; Художники Є.Е. Дацюка, В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1991. У трьох томах. – Т. II. – С. 125–138. – 392 с.: іл. – Біблігр. В підрядк. Приміт.; *Крип'якевич І.* Історія України / Відп. редактори *Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович.* – Львів: Світ, 1990. – С.166–167. – 520 с.

⁴⁶ *Kolodziejczyk Dariusz.* Ottoman-Polish Diplomatie Relations (15th-18th Century). – Leiden-Boston-Köln “BRILL”, 2000. – P. 135–136.

⁴⁷ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 396.

⁴⁸ Йдеться про хана Іслама Гірая III (роки правління: 1644–1654).

⁴⁹ Див.: прим. 16.

⁵⁰ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 396–397.

⁵¹ Наказ суддям Слістре, Нігболу, Відня. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 2 / [3].

⁵² Йдеться про область/край Османської імперії на Балканах (місто на території сучасної Румунії).

⁵³ Йдеться про область/край Османської імперії на Балканах (місто на території сучасної Болгарії).

⁵⁴ Див. прим. 52.

⁵⁵ Див. прим. 54.

⁵⁶ Див. прим. 53.

⁵⁷ Див. прим. 55.

⁵⁸ Наказ судді Аккерману. Дата написання документу: 6 червня 1627 року. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 4 / [5].

⁵⁹ Назва (т. м. Bucak, рум. м. Bugeac), південної частини Бессарабії, яка включає в себе області Ізмаїл, Кагуль, Джетаті Алба (Аккерман) та Тігхіну/Тягині (Бендери). Ці землі, розташовані між річкою Дунаєм, Чорним морем та річкою Дністром, умовно тягнуться аж до річки Пруту. Після того як у XV та XVI століттях Буджак було відокремлено від Богдана, його приєднали до Османської імперії, і до XIX століття він залишався під владою османів. А татари, що мешкали в зазначеному регіоні, називались “буджацькими татарами” (т.м. Bucak Tatarları).

Див.: İslam Ansiklopedisi (Ісламська енциклопедія). Bucak (Буджак). – Eskişehir (Türkiye), 1997. – Cilt II. – S. 742–747.

⁶⁰ Йдеться про Мехмеда-пашу. У 1620-х роках згаданим посадовцем був Іскендер-паша *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*. Osmanlı Tarihi (Османська історія). – Ankara, “Türk Tarih Kurumu Basımevi” / Видавництво Інституту тюркської історії, 1995. – III. Cilt, I. Kısım, 5 Baskı. (II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar – Від часу початку правління Селіма II до Карловицького договору (1699 p.). – S. 129. – 652 s.+ 17 levha (малюнків).

⁶¹ Місто (районний центр) в Одеській області України.

⁶² Див.: прим. 59.

⁶³ Очевидно, йдеться про султанський палац Топкапи в Стамбулі.

⁶⁴ Özü (т. м.), йдеться про фортецю Очаків.

⁶⁵ Наказ Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 65 / [80].

⁶⁶ Дата написання цього документа не вказана, але ми можемо припустити, що згаданий документ був написаний літом 1627 р. Він зберігається разом з документами, датованими від 1628 р., коли Ібрагім-паша був звільнений з посади, яку він обіймав.

⁶⁷ На початку XVII ст.

⁶⁸ Özü (т. м.), йдеться про Очаків.

⁶⁹ Очевидно, йдеться про султанський палац Топкапи в Стамбулі.

⁷⁰ Див.: прим. 65.

⁷¹ Наказ суддям міст Кафи, Судака, Тамані. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 101 / [119].

⁷² Місто-фортеця в Криму.

⁷³ Див.: прим. 72.

⁷⁴ Місто-фортеця на Таманському півострові (акваторія Керченської протоки).

⁷⁵ Це були спадкоємці ханського трону, яких не задовольняла позиція Високої Порти щодо призначення правителів Кримського ханства.

⁷⁶ Рішення Високої Порти.

⁷⁷ Див.: прим. 71.